

دانشگاه قم

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد زبان و ادبیات عربی

عنوان:

تحلیل محتوا و ساختار نمایشنامه بین یوم و لیله

اثر توفیق الحکیم

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر مهدی مقدسی نیا

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر حیدر محلاتی

نگارنده:

فهیمة اکرمی

پاییز ۱۳۹۲

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم به

پدرم، به استواری کوه

مادرم، به زلالی چشمه

و

تمامی یونندگان راه علم و معرفت

تشکر و قدردانی

سپاس و ستایش از آن خداوندی است که نور عظمتش از افق اندیشه ی بشر پرتو افکنده و شکوه عزت و جلالش ملک و ملکوت آفرینش را فراگرفته است. همو که سپاس از بندگانش را همسان با شکر ذات اقدس خویش قرار داد. پس سر تسلیم در محضرش فرود می آورم و به رسم ادب:

از جناب آقای دکتر مقدسی نیا به عنوان استاد راهنما و جناب آقای دکتر محلاتی به عنوان استاد مشاور که در به ثمر رسیدن این اثر نقش به سزایی داشتند کمال تشکر و قدردانی را دارم.

و از دوستان مهربان و دلسوزم سرکار خانم‌ها زهره آفتابی و فاطمه تسلیمی به خاطر تمام دلگرمی‌ها و همراهی‌هایشان ممنونم.

با آرزوی سلامتی، سربلندی و فرجامی نیک برای تمامی این بزرگواران.

چکیده

توفیق الحکیم نمایشنامه نویس معاصر مصری می‌باشد که به عنوان پدر نمایشنامه نویسی عرب شناخته شده است. نمایشنامه‌های وی افزون بر اینکه از ژرف ترین مضامین انسانی برخوردار است، در قالب زیبایی نیز نوشته شده است. توفیق در نمایشنامه‌هایش با بهره گیری از عناصری مانند گفت و گو، اسطوره طنز، اقتباس از داستان‌های قرآنی و آوردن نثری موزون و روان کوشش کرده است تا نمایشنامه‌های خود را به شکلی دلنشین و جذاب ارائه کند.

طبیعتاً شناخت بیشتر از سبک ادبی توفیق الحکیم، می‌تواند برای دستیابی به فهم بهتر مضامین نمایشنامه‌های او به خوانندگان کمک کند.

وی برای نوشتن این پایان نامه، یکی از نمایشنامه‌های توفیق الحکیم به نام «بین یوم وليله» را مورد مطالعه و بررسی قرار داده است. ابتدا مختصری در باب زندگی توفیق الحکیم، سبک نمایشنامه‌های وی و همچنین تاریخ آشنایی عرب‌ها با نمایش و تئاتر آورده شده و در دو فصل آخر که چهارچوب اصلی رساله را تشکیل می‌دهد، به جمع بندی و تحلیل ساختار و محتوای نمایشنامه‌ها پرداخته شده است و بررسی مباحثی چون چگونگی پرورش شخصیت‌ها در طول نمایشنامه و بررسی شخصیت‌های داستان از سه بعد جسمانی، اجتماعی و روانی، نحوه پرداختن به تم‌های اصلی و فرعی در نمایشنامه‌ها، انواع کشمکش‌ها، وجود شخص یا اشخاص مخالف در نمایشنامه و ... مورد بررسی، تحلیل و مقایسه با دیگر آثار ارزنده توفیق الحکیم قرار گرفته و نقاط قوت و ضعف اثر بیان شده است.

شیوه نگارنده در نگارش این رساله کتابخانه ای بوده و با استفاده از کتب ارزشمند پیرامون نویسنده ی مذکور، جهان عرب، تئاتر عرب و ... به تالیف و گردآوری این اثر اقدام کرده است.

کلمات کلیدی: توفیق الحکیم، بین یوم و ليله، تئاتر، نمایشنامه، تم، کشمکش

فهرست مطالب

عنوان.....	صفحه
مقدمه	۱
فصل اول: مختصری در باب زندگی و آثار توفیق الحکیم	۴
۱-۱. زندگی و آثار توفیق الحکیم.....	۵
۱-۲. ویژگیهای سبک ادبی نمایشنامه‌های توفیق الحکیم:.....	۱۵
۱-۲-۱. بهره‌گیری از عنصر گفتگو:.....	۱۶
۱-۲-۲. ساده و روان نویسی:.....	۱۶
۱-۲-۳. بهره‌گیری از روح شعری:.....	۱۶
۱-۲-۴. بهره‌گیری از واژگان متناسب با محتوا:.....	۱۷
۱-۲-۵. بهره‌گیری از آرایه‌های ادبی:.....	۱۷
۱-۲-۶. بهره‌گیری از بار معنایی اسطوره‌ها و.....	۱۸
۱-۲-۷. استفاده از داستانهای مردمی.....	۱۸
۱-۲-۸. استفاده از حوادث و پدیده‌های اجتماعی و تاریخی.....	۱۹
۱-۲-۹. توجه به دین و استفاده از داستانها و روایات قرآنی.....	۱۹
۱-۲-۱۰. اقتباس از داستانهای تورات و انجیل.....	۲۰
۱-۲-۱۱. استفاده از اشعار عامیانه.....	۲۰
۱-۲-۱۲. بهره‌گیری از افسانه‌های یونان.....	۲۱
۱-۲-۱۳. استفاده از ضرب المثلهای.....	۲۱
۱-۲-۱۴. آمیختن زبان جدی با زبان طنز.....	۲۲
۱-۲-۱۵. آمیختن زبان رسمی با زبان عامیانه.....	۲۲
۱-۲-۱۶. فرهنگ شرق و غرب.....	۲۳

۱-۳. جایگاه زن در آثار توفیق الحکیم..... ۲۴

فصل دوم: مختصری در باب تاریخچه آشنائی عربها با فن نمایشنامه نویسی..... ۲۶

۱-۲. آشنایی نداشتن اعراب قدیم با هنر تئاتر..... ۲۸

۲-۲. دوران اقتباس و تقلید..... ۲۸

۲-۳. معنی قانونمند بودن و زمان تحقق آن..... ۳۱

۲-۴. تئاتر فرم، محاوره ای، ترکیبی..... ۳۴

۲-۵. اشاره ای تاریخی..... ۳۷

۲-۶. تئاتر سایه ای سنتی:..... ۴۳

۲-۶. دعوت مدرنیسم..... ۴۴

۲-۷. همکاری تماشاگران..... ۴۵

۲-۸. سیری کوتاه بر داستان نویسی و تئاتر مصر:..... ۴۷

۲-۹. داستان نویسی..... ۴۸

۲-۱۰. نمایشنامه نویسی..... ۵۰

۲-۱۱. شعر نوین..... ۵۱

۲-۱۲. سیر داستان نویسی به شیوه نوین..... ۵۴

۲-۱۲-۱. دوران ترجمه و تقلید:..... ۵۴

۲-۱۲-۲. دوران نشات و رشد:..... ۵۴

۲-۱۲-۳. دوران کمال و جهانی شدن:..... ۵۵

فصل سوم: تحلیل ساختاری نمایشنامه‌ها..... ۵۸

۳-۱. تحلیل ساختاری نمایشنامه بین یوم و ليله..... ۵۹

۳-۱-۱. خلاصه نمایشنامه:..... ۵۹

۳-۱-۲. تم:..... ۶۰

۳-۱-۳. شخص بازی:..... ۶۳

۳-۱-۴. انواع شخصیت از حیث چالشگری:..... ۶۴

۳-۱-۴-۱. شخصیت یا شخصیت‌های چالش گر (protagonist):..... ۶۴

- ۳-۱-۴-۲. شخصیت یا شخصیت‌های پادچالشگر (Antagonist):.....۶۵
- ۳-۱-۵. انواع شخصیت از حیث اهمیت دراماتیک:.....۶۶
- ۳-۱-۵-۱. شخصیت‌های اصلی:.....۶۶
- ۳-۱-۵-۲. شخصیت‌های فرعی یا درجه دو:.....۶۶
- ۳-۱-۵-۳. شخصیت‌های کمکی:.....۶۷
- ۳-۱-۶. انواع شخصیت از حیث بافت فردی:.....۶۷
- ۳-۱-۷. ابعاد شخصیت (Dimensions of character).....۶۸
- ۳-۱-۷-۱. بعد جسمانی شخصیت:.....۶۸
- ۳-۱-۷-۲. بعد اجتماعی شخصیت:.....۶۹
- ۳-۱-۷-۳. بعد روانی شخصیت:.....۷۰
- ۳-۱-۷-۴. بعد «دراماتیک» یا نمایشی شخصیت:.....۷۲
- ۳-۱-۸. رشد و نمو اشخاص بازی (تحول).....۷۸
- ۳-۱-۹. قدرت اراده شخص بازی.....۸۲
- ۳-۱-۱۰. شخص مخالف.....۸۳
- ۳-۱-۱۱. هم‌آهنگی میان اشخاص داستان.....۸۴
- ۳-۱-۱۲. اجتماع ضدین یا وحدت اضداد در نمایشنامه.....۸۵
- ۳-۱-۱۳. کشمکش.....۸۶
- ۳-۱-۱۳-۱. کشمکش ساکن و بی حرکت:.....۸۸
- ۳-۱-۱۳-۲. کشمکش جهشی و ضربه ای:.....۸۹
- ۳-۱-۱۳-۳. کشمکش تصاعدی و تدریجی:.....۹۰
- ۳-۱-۱۳-۴. کشمکش پیش بینی شده:.....۹۰
- ۳-۱-۱۴. نقطه شروع.....۹۱
- ۳-۱-۱۵. بحران، نقطه اوج و نتیجه.....۹۲
- ۳-۱-۱۶. صحنه‌های اجباری.....۹۳
- ۳-۱-۱۷. تعریف.....۹۴
- ۳-۱-۱۸. زبان در نمایشنامه بین یوم و ليله.....۹۵

- ۳-۲. تحلیل ساختاری نمایشنامه «ارید ان اقتل» میخواهم بکشم..... ۹۵
- ۳-۲-۱. خلاصه داستان:..... ۹۵
- ۳-۲-۲. تم:..... ۹۷
- ۳-۲-۳. اشخاص بازی:..... ۹۸
- ۳-۲-۴. رشد و نمو اشخاص بازی (تحول)..... ۱۰۱
- ۳-۲-۵. قدرت اراده شخص بازی..... ۱۰۲
- ۳-۲-۶. شخص مخالف..... ۱۰۳
- ۳-۲-۷. هماهنگی میان اشخاص داستان..... ۱۰۳
- ۳-۲-۸. اجتماع ضدین یا وحدت اضداد در نمایشنامه..... ۱۰۳
- ۳-۲-۹. کشمکش..... ۱۰۴
- ۳-۲-۱۰. نقطه شروع..... ۱۰۴
- ۳-۲-۱۱. بحران، نقطه اوج، نتیجه..... ۱۰۴
- ۳-۲-۱۲. صحنه‌های اجباری..... ۱۰۵
- ۳-۲-۱۳. تعریف..... ۱۰۵
- ۳-۲-۱۴. زبان در نمایشنامه می‌خواهم بکشم..... ۱۰۶
- ۳-۳. تحلیل ساختاری نمایشنامه «نائبه المحترمة» نماینده محترم..... ۱۰۶
- ۳-۳-۱. خلاصه داستان:..... ۱۰۶
- ۳-۳-۲. اشخاص بازی:..... ۱۰۸
- ۳-۳-۳. رشد و نمو اشخاص بازی (تحول)..... ۱۱۱
- ۳-۳-۴. قدرت اراده شخص بازی..... ۱۱۲
- ۳-۳-۵. شخص مخالف..... ۱۱۲
- ۳-۳-۶. هم‌آهنگی میان اشخاص داستان..... ۱۱۳
- ۳-۳-۷. اجتماع ضدین یا وحدت اضداد در نمایشنامه..... ۱۱۳
- ۳-۳-۸. کشمکش..... ۱۱۴
- ۳-۳-۹. نقطه شروع..... ۱۱۴
- ۳-۳-۱۰. بحران، نقطه ی اوج، نتیجه..... ۱۱۵

- ۱۱۵ ۳-۳-۱۱. صحنه‌های اجباری
- ۱۱۵ ۳-۳-۱۲. تعریف
- ۱۱۶ ۳-۳-۱۳. زبان در نمایشنامه نماینده‌ی محترم
- ۳-۴. تحلیل ساختاری نمایشنامه «اصحاب السعاده الزوجیه» صاحبان خوشبختی
 زناشویی ۱۱۷
- ۳-۴-۱. خلاصه داستان: ۱۱۷
- ۳-۴-۲. اشخاص بازی ۱۱۸
- ۳-۴-۳. رشد و نمو اشخاص بازی (تحول) ۱۲۲
- ۳-۴-۴. قدرت اراده شخص بازی ۱۲۳
- ۳-۴-۵. شخص مخالف ۱۲۳
- ۳-۴-۶. هماهنگی میان اشخاص بازی ۱۲۴
- ۳-۴-۷. اجتماع ضدین یا وحدت اضداد در نمایشنامه ۱۲۴
- ۳-۴-۸. کشمکش ۱۲۵
- ۳-۴-۹. نقطه شروع ۱۲۶
- ۳-۴-۱۰. بحران، نقطه اوج، نتیجه ۱۲۶
- ۳-۴-۱۱. صحنه‌های اجباری ۱۲۶
- ۳-۴-۱۲. تعریف ۱۲۷
- ۳-۴-۱۳. زبان ۱۲۸

فصل چهارم: تحلیل محتوایی نمایشنامه‌ی بین یوم و ليله

- ۴-۱. این اثر وابسته به چه مکتب ادبی است؟ ۱۳۰
- ۴-۲. تشاوم و بدبینی در نمایشنامه توفیق الحکیم ۱۳۰
- ۴-۳. نمایشنامه بین یوم و ليله ۱۳۱
- ۴-۴. ارید آن اقتل: ۱۳۱
- ۴-۵. اصحاب السعاده الزوجیه: ۱۳۲
- ۴-۶. سست بودن بنیان خانواده و منکر شدن عشق ۱۳۲
- ۴-۷. جایگاه منفی زن در نمایشنامه‌های توفیق الحکیم ۱۳۳

۴-۸. بین یوم و ليله: ۱۳۴

۴-۹. اريد ان اقتل: ۱۳۴

۴-۱۰. النائبه المحترمه: ۱۳۵

۴-۱۱. اصحاب السعاده الزوجيه: ۱۳۵

۴-۱۲. آوردن مشکلات و مسائل اجتماعي در نمايشنامه‌ها: ۱۳۶

۱۳۷ **نتيجه گيري**

۱۳۹ **منابع و مآخذ**

۱۳۹ الف) كتابها

۱۴۲ ب) مقالات:

۱۴۳ ج) پايگاه ايتترنتي:

مقدمه

فن نمایش و نمایشنامه نویسی یکی از متون تازه ظهور در جهان عرب می‌باشد که بعد از حمله ناپلئون به مصر، با ترجمه آثار غربی رواج و رونق پیدا کرد و از این زمان به بعد بود که این نوع ادبی به تدریج فرایند تکامل خود را طی کرد و در این میان نمایشنامه نویسان برجسته ای ظهور کردند و آثاری شایسته و به یاد ماندنی به جهان ادبیات تحویل دادند.

نمایشنامه در شکل جدید خود در ادبیات عرب در نتیجه اتصال با ادبیات غرب و ترجمه ی برخی از نمایشنامه‌های غربی شکل گرفت.^۱ به عنوان مثال مارون النقاش لبنانی (۱۸۵۵-۱۸۱۷)^۲ نمایشنامه ی «البخیل» را ترجمه کرد و همچنین نمایشنامه‌های شعری الحسود السلیط و هارون الرشید را تالیف نمود. در سوریه نیز سلیم النقاش (.....-۱۸۸۴)^۳ و در مصر یعقوب صنوع (.....-۱۸۳۹)^۴ به فن نمایشنامه نویسی روی آوردند و هنگامی که احمدشوقی (۱۸۶۸-۱۹۳۲)^۵ نمایشنامه ی شعری کیلویاترا را در سال ۱۹۲۷ تالیف کرد پیشرفت چشمگیری در نمایشنامه نویسی رخ داد و با ظهور توفیق الحکیم (۱۸۹۷-۱۹۸۷)^۶، محمود تیمور (۱۸۹۴-۱۹۷۳)^۷ و عبدالرحمن الشرقاوی (۱۹۲۰-۱۹۸۷)^۸ نمایشنامه‌های منثور پیشرفت کردند که در این میان توفیق الحکیم یکی از برجسته ترین قصه پردازان و نمایشنامه نویسان معاصر مصری است که آثار ادبی ماندگار و ارزشمندی در ادبیات عرب پدید آورده است.^۹

۱. عزالدین محمود، *بدايات المسرح العربی فی مصر*، (مجله العالم، تشرین الثانی، ۱۹۸۹)، ص ۶۲

۲. تاجر لبنانی و از پیشگامان تئاتر عرب است. در فوریه ۱۸۴۸ نمایشنامه البخیل را در خانه خود اجرا کرد.

۳. پسرخواهر مارون النقاش و از پیشگامان تئاتر عرب در مصر.

۴. از پیشگامان تئاتر عرب در مصر.

۵. از شاعران بزرگ عرب و پیشگام ادبیات مدرن در مصر

۶. نویسنده و ادیب مصری و از پیشگامان داستان نویسی و نمایشنامه ی عربی

۷. داستان نویسی و در خانواده ای ادب دوست در قاهره متولد شد.

۸. شاعر، نویسنده، روزنامه نگار، نمایشنامه نویسی و اندیشمند اسلامی مصر

۹. عزالدین محمود، *بدايات المسرح العربی فی مصر*، ص ۷۵

توفیق در جهان ادبیات و ادبیات جهانی شخصیتی پرآوازه است که به اعتراف اهل فن، نمایشنامه نویسی با آثار او رونق و جلوه ای خاص به خود گرفت ولی متاسفانه این نویسنده شهیر شاید به علت عدم معرفی آثار وی در میان فارسی زبانان اهل ادب چنانکه باید و شاید شناخته شده نیست. هر چند در این زمینه و در جهت ترجمه و معرفی هرچه بیشتر آثار گرانقدر این نویسنده توانا، پژوهش‌ها و ترجمه‌های ارزشمندی چون ترجمه کتاب «یومیات نایب فی الاریاف» که تحت عنوان «یادداشت‌های یک دادستان از روستاها» به قلم دکتر حیدر محلاتی به چاپ رسیده است، انجام شده است و همچنین رساله‌های ارزشمندی در نقد و تحلیل نمایشنامه‌های این نویسنده ارائه شده است که از جمله ی آنها می‌توان به رساله دکتر مهدی مقدسی نیا که به بررسی و تحلیل یکی از نمایشنامه‌های بنام این نویسنده تحت عنوان «ایزیس» پرداخته شده است اشاره کرد. و در این پژوهش نیز سعی شده است یکی دیگر از آثار این نمایشنامه نویس عرب مورد بررسی قرار گیرد تا زمینه ای فراهم شود برای معرفی و شناساندن هرچه بیشتر این ادیب توانا به دنیای ادبیات فارسی و اهالی ذوق و ادب.

وی در این رساله برآن شده است تا به بررسی و تحلیل چند نمایشنامه از این ادیب توانا بپردازد. این پایان نامه در چهار فصل تدوین و نگاشته شده است. در فصل اول به بیان شخصیت، زندگی توفیق الحکیم و همچنین بررسی سبک ادبی وی در نمایشنامه‌هایش پرداخته شده است. فصل دوم به تاریخچه ی آشنایی عربها با نمایشنامه و کشورهای پیشرو در این فن اختصاص دارد. و در فصل سوم نیز که بخش عمده ی این پژوهش می‌باشد، تحلیل ساختاری نمایشنامه‌ها مورد اهتمام قرار گرفته است و مباحث اصلی نمایشنامه نویسی تحت عنوان موضوع^۱، شخص بازی^۲ و بررسی آن، تم^۳، انواع کشمکش^۴ها، نقطه شروع^۵، اجتماع ضدین یا وحدت اضداد، هم آهنگی میان اشخاص داستان، قدرت و اراده شخص بازی، شخص یا اشخاص مخالف^۶، و دیگر مباحث مهم در نمایشنامه نویسی با توجه به کتاب فن نمایشنامه

-
1. Premis
 2. Character
 3. Theme
 4. Conflict
 5. Point of Attack
 6. Antagonist

نویسی «لاجوس آگری» مورد تفسیر و تحلیل قرار گرفته است و در نهایت در فصل چهارم محتوای نمایشنامه‌ها و افکار توفیق مورد بررسی و موشکافی قرار گرفته است و با توجه به موضوع هر نمایشنامه که از معضلات و مشکلات اجتماعی منشا گرفته است به تحلیل و تفسیر دیدگاه توفیق به مسائل مختلف روز از جمله معضلات خانوادگی، اجتماعی، فرهنگی و همچنین دیدگاه وی نسبت به زن در این نمایشنامه مورد تحلیل و تفسیر گرفته است.

در اینجا وظیفه‌ی خود می‌دانم که از استاد بزرگوارم آقای دکتر مهدی مقدسی نیا که بر بنده منت نهاده، این موضوع را پیشنهاد و همچنین راهنمایی این پایان‌نامه را پذیرفتند و صمیمانه مشوق بنده بودند تشکر کنم. همچنین از حسن مساعدت آقای دکتر حیدر محلاتی مشاور این پایان‌نامه نیز سپاسگذاری می‌نمایم.

از کمک‌های بی‌دریغ و دلسوزانه دوست عزیزم سرکار خانم زهره آفتابی که در ترجمه نمایشنامه‌ها کمک شایان توجهی به این بنده نمودند بی‌اندازه تشکر می‌نمایم.

در نهایت مطلبی را شایان ذکر میدانم و آن این است که اینجانب بیشتر به تحلیل آثار توفیق پرداخته‌ام و ادعای نقد ندارم هرچند شاید در جاهایی از آن رگه‌هایی از نقد به چشم بخورد و آن به این دلیل است که سعی کردم قدم قدم در راه درست نقد بگذارم و از نقدهای ارزش‌مداری که اساساً نقد نیستند و بیشتر نظرهای شخصی هستند دوری گزینم.

فصل اول:

مختصری در باب زندگی

و

آثار توفیق الحکیم

۱-۱. زندگی و آثار توفیق الحکیم

توفیق الحکیم نمایشنامه نویس و اندیشمند معاصر عرب در سال ۱۸۹۷ در شهر محرم بک اسکندریه مصر دیده به جهان گشود. توفیق در خانواده ای ثروتمند رشد و پرورش یافت. پدرش اسماعیل یکی از دهقانان ثروتمند و وکیل دادگستری بود و آرزویش این بود که فرزندش توفیق نیز روزی جامه ی قضا برتن کند و مادر توفیق ترک نژاد بود و اهل ادب و باسواد. او بسیار به نژادش افتخار و مباهات می ورزید و سعیش بر این بود که توفیق را از هم سن و سالانش دور نگه دارد و همین جدایی از هم سن و سالان باعث شد تا توفیق به دنیای درون عقلی و فکری رهنمون شود.^۱

توفیق تحصیلات ابتدایی خود را به علت سفرهای شغلی پدر در مدارس مختلف سپری کرد. و تحصیلات ابتدایی را در شهرستان بحیره گذراند و در ده سالگی به همراه پدر به قاهره رفت.^۲ محیط بزرگ قاهره و فضای پر از نمایش مضحک و سرگرم کننده، او را شیفته و علاقه مند هنر نمایش ساخت و این شیدایی سبب شد تا با گروه های مختلف هنری آشنا شود و با آنان رفت و آمد کند. و در نتیجه ی این رفت و آمدها بر روی صحنه نمایش برود و در برابر تماشاگران بسیاری به اجرای نمایش پردازد. از جمله ی این نمایش ها ایفای نقش لوئی در نمایش لوئی یازدهم و بازیگری در یک نمایش فکاهی با نام سعد الدین پاشا.^۳ و قبل از این نیز زمانی که دانش آموز بود مجموعه نمایشنامه ای برای گروه نمایشی برادران عکاشه نوشت و برای اجتناب از سرنوشت والدین اسم مستعار حسین توفیق را به کار

۱. فتحی ایباری، عشره آلاف خطوه مع الحکیم، (القاهره: هیئه الكتاب، ۱۹۸۷م)، ص ۱۷۵.

۲. حنا الفاخوری، الجامع فی تاریخ الادب العربی، الادب الحدیث، (بیروت - لبنان: دارالجمیل، ۱۹۸۶م)، ص ۳۹۲.

۳. تولد تئاتر مدرن عرب، مجله نمایش، اردیبهشت (۱۳۷۷): ص ۵۳

اگرچه توفیق شیفته ی نمایش بود اما این شیدایی و دلباختگی او را از درس و کسب معلومات باز نداشت و چنانکه پدر خواسته بود به دانشکده حقوق راه یافت و در سال ۱۹۲۴ دانشکده حقوق را به پایان رسانید و برای ادامه تحصیل راهی پاریس شد. توفیق با استفاده از ثروت پدر توانست بی دغدغه به کار هنر پردازد و وقتش را میان دیدن نمایشنامه‌ها و شنیدن موسیقی تقسیم کند. از خلال این امور و خواندن آثار تاریخی و هنری توانست با فرهنگ و تمدن روزگار گذشته و حال آشنا شود. در آنجا بیشتر اوقات خود را به جایمدت نزدیک پرداختن به علم حقوق صرف مطالعات تاریخی و ادبی نمود و علم حقوق را یکسو نهاد. در به چهار سال علاوه بر آشنایی با وجوه دیگر زندگی در غرب که با شرق متفاوت بود به مطالعه ی داستان‌ها و نمایش نامه‌های فرانسوی و غیر آن پرداخت و در کنار آن به موسیقی مغرب زمین علاقه مند شد. از نمایشنامه‌های شکسپیر، مترلینگ، ایسن و پیراندلوا جراحی دید و از آنها برای نوشتن نمایشنامه و داستان الهام گرفت. توفیق حکیم تا سال ۱۹۶۷ بیش از ۸۰ نمایشنامه به رشته تحریر درآورد که ۲۰ اثر آن اقتباس‌هایی از میراث نمایشی جهان بود.^۲

تجربه‌های آغازین توفیق الحکیم، همگامی با سایر نویسندگان عرب‌بدر تالیف آثار نمایشی، کم‌دی و غنایی بود. اما نخستین خیزش وی برای نوآوری در این عرصه با سفر به فرانسه آغاز شد و بعدها او به عنوان پیشگام «نمایش ذهنی»^۳ شناخته شد. نمایشنامه نویسان ذهنی برای القای مسایل اجتماعی و موضوعات روز با کنار نهادن کلام صریح و گویا و با کاربرد زبان نمادین در شکلی پیچیده، مفاهیمی فلسفی و روانشناسی و در یک کلام موضوعات ذهنی و ناملموس را در آثار خود جای می‌دهند.^۴ توفیق در این نوع نمایش، به تعریف انسان و بررسی جایگاه وی در حوزه مفاهیم فلسفی، روانشناختی، اجتماعی و سیاسی پرداخت و در

۱. همان، ص ۵۵

۲. ادهم اسماعیل، توفیق الحکیم، (القاهره: دار قدمس للنشر و التوزیع، ۱۹۹۴)، ص ۸

3. Theatre of the mind

۳. الدكتور محمد مندور، مسرح توفیق الحکیم، الطبعه الثالثه، (القاهره: دار نهضه مصر للطبع و النشر، ۱۹۶۳)، ص ۴۳-۳۶.

این راستا به انتقاد یا طرفداری از برخی اندیشه‌های انسانشناسی مکاتب فلسفی روی آورد.^۱ نکته جالب اینکه توفیق الحکیم توانسته است این مفاهیم بلند ژرف را در قالبی از واژگان، عبارات و ترکیب‌های زیبا و جذاب بیان کند.

نخستین اثر نمایشی توفیق در سال ۱۹۱۹ به نگارش درآمد. این اثر با عنوان «الضیف الثقیل» به اوضاع سیاسی مصر اشاره دارد. بنابر گفته وی این اثر با تاثیرپذیری از اصول مکتب سمبلیسم به موضوع اشغال مصر توسط انگلیس می‌پردازد. توفیق پس از نمایشنامه الضیف الثقیل در سال ۱۹۲۳ اثر نمایشی «المراه الجدیده» را با مضمونی اجتماعی نوشت. پس از آن متناسب با تمایلات مردم که بیشتر به نمایشنامه‌های غنائی و کمدی علاقه نشان می‌دادند، اثر نمایشی «علی بابا» را ارائه کرد. توفیق در تجربه‌های آغازین خود با تحولات و حوادث زمانه اش همگام شد و به دلیل رواج گسترده نمایشنامه‌های کمدی و غنائی، راه نمایشنامه نویسان این دوره را در پیش گرفت. این آثار که زمزمه‌های آغازین تجربه هنری توفیق بود، بیانگر مقام ادبی وی نیست در واقع آثار نمایش ذهنی، فلسفی و برخی نمایشنامه‌های اجتماعی او بود که وی را به عنوان پدر نمایشنامه نویسی عربی نامدار کرد.^۲

توفیق دریافته بود که اروپا تئاتر خود را بر اساس تئاتر یونان بنا نهاده است از اینرو به مطالعه ی تئاتر یونان و تحولاتی که توسط ادبای جدید در آن ایجاد شده بود پرداخت. او متوجه این نکته شد که داستانهای اروپایی تا چه حد نمایشگر روح مردم و احوال درونی و اجتماعی آنان است و این آشنایی با داستان نویسی اروپایی توفیق را بر آن داشت تا داستانی بنویسد و در آن مبارزه مردم مصر در راه آزادی را به تصویر بکشد به همین خاطر بر آن شد تا داستان مشهور عوده الروح را در سال ۱۹۳۳ در دو مجلد منتشر کند. او پیوسته برای مردم، برای تعالی اخلاق و تهذیب نفس و ترقی فکری جامعه ی عرب زبان نوشت. غرب و فرهنگ غرب را خوب می‌شناخت و شرق و فرهنگ شرق را می‌ستود.^۳

۱. همان، ص ۴۵

۲. همان، ص ۹-۱۱

۳. تسعدیت ایت حمودی، اثر الرمزیه الغربیه فی مسرح توفیق الحکیم، (لبنان-بیروت: دار الحدائث للطباعه و النشر و التوزیع،

۱۹۸۶)، ص ۲۳

نخستین و تنهاترین اثر نمایشی تک پرده ای توفیق در فرانسه با عنوان «امام شباک التذاکر» برپایه ی اصول نمایشنامه نویسی غرب نوشته شد. او در این اثر، عشق و عاطفه خود را به یک دختر فرانسوی به تصویر کشید.^۱

توفیق در سال ۱۹۲۸ از پاریس به کشورش مصر بازگشت و تا سال ۱۹۳۴ در سمت وکیل دادستانی خدمت می‌کرد و سپس تا سال ۱۹۳۹ مدیر تحقیقات وزارت آموزش و پرورش شد و پس از آن به وزارت امور اجتماعی منتقل گردید و در مقام رئیس اداره ارشاد اجتماعی منصوب شد ولی دایماً در کنار تمامی این منصب‌ها به هنر نمایش و ادبیات می‌اندیشید و پیوسته در این راه تلاش می‌کرد.^۲

سرانجام توفیق در سال ۱۹۴۳ تصمیم گرفت از کارهای دولتی کناره بگیرد و فقط به کارهای هنری و مورد علاقه اش بپردازد زیرا در حقیقت او به میهنش بازگشته بود تا در ایجاد جنبشی فرهنگی بکوشد و درصدد بود تا طرحی نو در فن داستان پردازی و نمایشنامه نویسی در کشورش ایجاد کند که البته کار آسانی نبود زیرا در آن سالها هنر، هنرمند و نمایش جایی و احترامی در مصر نداشت. او تصمیم داشت با شناختی که از اصول نمایشنامه نویسی یونانی و فرانسوی داشت طرحی نو در نمایشنامه نویسی عربیدراندازد. او می‌خواست نمایش و نمایش نامه نویسی را در مصر که به خاطر انحرافات بسیار هنوز سست و ضعیف و اسیر کاستیهای قبل از جنگ جهانی اول بود و نمایش‌هایی خالی از اندیشه بود را دگرگون کند و بدان ارزش ادبی، هنری و فکری بدهد.^۳

توفیق با بازگشت به مصر همچنان به مطالعه ی فن نمایشنامه نویسی غربی پرداخت و این مطالعات باعث شد که وی نیز مانند طه حسین و لطفی السید معتقد شود که برای نهضت فرهنگی چاره ای جز بازگشت به فرهنگ یونان که سبب ساز پایه‌های فرهنگ اروپایی شد نیست. او دریافته بود که دوره نمایش‌های سرگرم کننده و مضحک پایان یافته ، لذا پس از

۱. ادم اسماعیل، توفیق الحکیم، ص ۸۸-۸۶

۲. همان، ص ۵۷

۳. الدكتور محمد رجب النجار، توفیق الحکیم و الادب الشعبی: أنماط من التناس الفولکورى، الطبعة الاولى (الکویت: عین الدراسات و البحوث الانسانیة و الاجتماعیة، ۲۰۰۱م)، ص ۱۱

بازگشت از فرانسه نمایش نامه ی اهل الکهف را در سال ۱۹۲۸ به رشته ی تحریر درآورد. نمایشنامه ای که در عالم ادب سر و صدای زیادی ایجاد کرد و باعث شد که توفیق پرآوازه و معروف شود توفیق با نوشتن این اثر به نمایشنامه عربی جنبه ذهنی بخشید و آنرا از حات شوخی و تمسخر صرف به افقهای فکری و حسی و عاطفی رهنمون ساخت. به گونه ای که توفیق الحکیم خود می گوید: «در مصر تنها دو جریان کمدی و تراژدی بر نمایش حاکم بود و حضور جریان سومی به نام جریان فرهنگی را می طلبید»^۱.

توفیق علاوه بر این تحولات نمایش نامه مصری را از ابتذال و روزمرگی به تعبیری رمزآمیز و عمیق متحول ساخت و در آن به مسایل جاودان انسان و نگرانی او در کشمکشهای مکان و زمان و جنگ و جدالهای درونی با سرنوشت پرداخت، همانگونه که به کشمکشهای میان حقیقت و واقعیت، نوگرایی و سنت گرایی نیز اشاره نمود.^۲

از اینرو نمایش نامه های وی از جمله ادبیات والای انسانی به شمار می آیند. توفیق موضوعات خود را بیشتر بر شخصیت های اسطوره ای و شبه اسطوره ای و گاه بر شخصیت های واقعی قرار می داد. وجود روح فلسفی و استفاده از شخصیت های اسطوره مانع اجرا یا آثار بر صحنه نمایش میشد و آثار نمایشی توفیق را به هنر «خواندنی» تبدیل میکرد تا «دیدنی»^۳. او سعی داشت به نمایش نامه عربی به ویژه نمایش نامه مصری اصالت ببخشد و آن را از غرب زدگی دور نگه دارد بنابراین نوشته های خود را بر پایه ی تاریخ، ادبیات عامیانه مصر و میراث دینی و ادبی ملت خود بنا نهاد.^۴

توفیق در آثار نمایشی خود از مسائل سیاسی و اجتماعی دور شده، به ژرفای اندیشه های انسانشناسی و تحلیل مسائل کلی پرداخت. وی انسان را به عنوان موجودی دارای عقل و احساس و یا به عنوان فردی از افراد جامعه و متأثر از مسائل و مشکلات اجتماعی در آثار نمایشی خود وارد ساخت و در کنار این مسائل، ماهیت انسانی را در گستره مفاهیم فلسفی،

۱. توفیق الحکیم، تحت شمس الفکر، (مصر: مکتبه مصر، ۱۹۳۸م)، ص ۱۷

۲. الدكتور غالی شکری، ثوره المعتزل درسه فی ادب توفیق الحکیم، (لبنان-بیروت: دار الافاق الجدیده، ۱۹۶۶م)، ص ۲۱

۳. الدكتور محمد مندور، مسرح توفیق الحکیم، ص ۴۰

۴. همان، ص ۴۴